

Ines Vadunec

[profesor hrvatskog jezika i književnosti i povijesti]

Položaj žene u srednjem vijeku na hrvatskim prostorima*

Dugi niz godina povijesna su istraživanja bila orijentirana na „mušku“ povijest. Pokušala se stvoriti opća slika povijesnih događaja, istaknuti njihova važnost i uzročno-posljedične veze. U tim su proučavanjima glavnu ulogu imali muškarcima – vladari, ratnici, političari. Tek bi se ponekad pojavila žena koja bi se uspjela uzdići svojim značajem i sposobnostima. Ovaj će rad pokušati baciti malo svjetla na taj, još uvijek nedovoljno istražen, marginalizirani društveni sloj – žene. Bit će riječi o samom položaju hrvatske žene u srednjem vijeku, njejoj svakodnevnici, idealima kojima je morala stremiti, odnosima muškaraca i žena te utjecaju Crkve na njen život. Zbog obilnije građe, najviše podataka imamo za područje Dubrovnika i dalmatinskih gradova. Također, treba napomenuti da su u članku korišteni radovi hrvatskih povjesničara koji su, unatoč svemu, još dosta manjkavi i zahtijevaju dodatna istraživanja. U potpunjavanju slike srednjovjekovne hrvatske žene doprinose i viđenja njihovih suvremenika poput Filipa de Diversisa ili Benka Kotruljevića koji nam, osim opisa ženske svakodnevice, donose i nazore, stajališta i naivne predodžbe „običnih“ srednjovjekovnih ljudi. Značajan su izvor i brojne oporuke zahvaljujući kojima dolazimo do podataka o imovinskim odnosima, darovnice samostanima te kazneni spisi i gradski statuti. Nadam se da će ovaj članak dati neke osnovne podatke i predodžbe o ženama srednjeg vijeka koji će biti poticaj za daljnja istraživanja.

Ključne riječi: žena, srednji vijek, ideal žene, miraz, brak, Dubrovnik, samostan, imovinski odnosi

* Ovaj članak je skraćena verzija diplomskog rada autorice koji je nastao pod mentorstvom doc. dr. sc. Zrinke Nikolić-Jakus. [Op.ur.]

I. UVOD

„Priroda uvijek teži stvoriti savršeno biće, muškarca, ali se ponekad dogodi pogreška – žena.“¹ Ovo kleričko shvaćanje bila je deviza odnosa prema ženi i pokazatelj njenog položaja na srednjovjekovnim hrvatskim prostorima. Smatrala se nesamostalnim bićem, sklonim grijehu i nesposobnim brinuti o sebi i svom tijelu te je stoga trebala nadzor muškarca – oca, brata, muža. Društvo joj je kao jedinu svrhu nametnulo produžavanje roda brojnim potomstvom, dok je u obitelji imala marginalnu ulogu. Muškarac je bio pripadnik „javne“, a žena „privatne“ sfere. Njen životni prostor činili su boravak u kući i odlazak u crkvu. Crkveni oci i mizogino društvo stvorili su ideal srednjovjekovne žene kojem su malobrojne bile dorasle. One su se svojski trudile zadržati dobar glas koji im je bio glavni adut u ostvarenju cilja – udaje. Većina se žena potpuno mogla ostvariti samo kroz brak i majčinstvo. Crkva im je pomogla u toj mjeri što se tražila ženska suglasnost prilikom sklapanja braka, ali i tu je riječ oca obitelji bila zadnja. Unatoč mračnoj predodžbi srednjovjekovne žene i njenog tužnog i podčinjenog položaja, stvarnost nam donosi nešto drugačiju sliku. Položaj žene uvelike je ovisio o njenom društvenom položaju i tome gdje je živjela. Dok su u Dalmaciji žene ostvarivale minimalna prava, u Slavoniji su bile gotovo ravnopravne s mužem. Osim kroz brak, žene su se ostvarivale i kroz redovništvo. Crkva je pozdravljala celibat i visoko cijenila one koji su se posvetili duhovnom životu. Neke su se, zahvaljujući Crkvi, uzdigle na društvenoj ljestvici kao predstojnice samostana. Ipak, mnoge su se djevojke okrenule samostanskom životu ne iz vjerskih pobuda, već zbog izostanka miraza.

Iako u srednjem vijeku laički neudani status za žene nije bio opcija, neke su se izborile za takav život, ali su naišle na osudu suvremenika. Unatoč brojnim restrikcijama i otežavajućim okolnostima, u srednjem se vijeku javljaju prve, uvjetno rečeno, emancipirane žene. One njeguju svoje obrazovanje te se tako, primjerice, u Dubrovniku sredinom 16. stoljeća formira ženski književni kružok. Tu djeluje najstarija hrvatska književnica Nada Bunić sa svojim sestrama. U poduljem tekstu ona brani čast svoje kuće i sestara pa se čini da su zlonamjernici pokušali baciti loše svjetlo na slobodoumne, neudane žene.² U književnosti žene ipak nisu ostavile traga, već se javljaju samo kao predmet razmatranja, više mržen nego voljen. Uz Nadu i Juliju Bunić kao pjesnikinje se spominju i Nikoleta de Resti i Margarita de Menze, no one nisu postavljale izazove dubrovačkom društvu niti su postavljale pitanja o položaju žene. U tome su prednjačile Cvijeta Zuzorić koja je uvela nove oblike ponašanja žena u javnom i privatnom životu te Marija Gučetić koja je izrazila nezadovoljstvo postojećim društvenim stanjem.³

Ovaj članak posvećen je običnim, svakodnevnim ženama srednjeg vijeka. Cilj mu je pokušati baciti malo svjetla na nepoznat, nevidljiv svijet marginalizirane skupine – žena. Starija povijesna istraživanja bila su posvećena „velikim“ temama – ratovima, politici, moćnim vladarima, osvajanjima, dok se u novije vrijeme budi sve veći interes za svakodnevnicu naših predaka. U literaturi o ovom razdoblju najviše su zastupljeni Dubrovnik, dalmatinski i slavonski gradovi te Istra. Ta su područja bila razvijenija i imala su sređenije spise. Proučavanjem žene u srednjem vijeku bavili su se između ostalog: Zdenka Janeković Römer koja proučava položaj žena

u braku i obitelji na dubrovačkom području, Zrinka Nikolić koja se bavi ženskom poviješću na području dalmatinskih gradova, Lujo Margetić koji istražuje pravni položaj žena, Marija Karbić koja je provela istraživanja o položaju žene u Slavoniji te Marija Mogorović Črljenko koja se bavi svijetom istarskih žena u srednjem vijeku. Iako malen i dalek od sveobuhvatne analize, nadam se da će ovaj članak ipak dati odgovore koji će omogućiti zavirivanje u živote, stavove i svakodnevicu srednjovjekovne žene.

II. IDEAL ŽENE

Neka od prvih pitanja koja si postavljamo kad razmišljamo o životu srednjovjekovne žene su kakav je bio njen ideal i ostvarenje tog ideala u stvarnom životu. Ideal žene po ukusu muškaraca donosi nam dubrovački trgovac Benedikt Kotruljević u svom djelu „Knjiga o umijeću trgovanja.“ On kaže: „Žena mora biti lijepa, moralna i poštena roda, ne mora biti bogata, kako misli većina mladića, koji traže bogatstvo, a ne ženu, a kad ga dobiju loše s njom žive. Tri su dobra općenito u ženi – poštenje, koje se sastoji u krepostima, korisnost – miraz, nasljedstvo i bogatstvo, te naslada koja se sastoji od ljepote koja je Božji dar onome koji je ima. Žena mora biti razborita, postojana, ozbiljna, mila, marljiva, blaga, čedna, milosrdna, pobožna, religiozna, velikodušna, uzdržljiva, darežljiva, radina, umjerena u jelu i piću, trijezna, oštromna i uvijek zaposlena, jer su nerad i siromaštvo uzrok dubokog pada žene i ona se od njih brani svojim radom. Prema svom staležu žena mora biti opremljena odjećom i uresima, a put joj mora biti čista te nikada, ni iz kojeg razloga ne smije mazati lice jer se smatra ne samo sramotom nego i prekršajem ako se neka žena pojavi namazana lica.“¹⁴ Zadatak je žene da se dopada, da bude muškarcu korisna, da ga tješi, njeguje, liječi mu bolesti, da rađa i odgaja njihovo potomstvo i da tugu za umrlom djecom utapa u novim trudnoćama i porodicama.

Žena je simbol onog života koji je obuhvaćao religiju, ljubav, dobrotu i moralnost. Početak pokreta „feminizacije“ dolazi iz krila Crkve, od Franje Asiškog koji je afirmirao vrijednosti žene ne samo u teoriji nego i u stvarnom životu. Marijanski kult je također utjecao na promjene pogleda prema ženama, odnosno na pojavu modela udivljenja i ljubavi prema njima. U svjetovnom okruženju, novi osjećaji su se pojavili u književnosti i dugoročno su utjecali na ponašanje ljudi, prije svega u višim slojevima društva. Kasnosrednjovjekovna ideja „službe“ muškarca prema ženi, pokušaja da se ljubav zaradi udvaranjem, a ne silom, ima važno značenje u povijesti odnosa spolova. Žena je dovedena u poziciju između Marije i Eve, simbola najviših vrlina i slabosti. Glavni izvor konflikta bilo je žensko tijelo koje je postalo simbol tjelesnosti kao takve, nasuprot muškarcu čije je tijelo simboliziralo razum.¹⁵ Nezavidnom položaju žena u srednjovjekovnom životu pridonijela je i mizoginija. Žena je „divno zlo,“ opaka i varljiva, desna ruka Sotone i isključivi krivac za izgon iz zemaljskog raja. Kako se smatralo da je žena u srži putena ustanovljeni su vrlo strogi modeli ponašanja sa svrhom kroćenja te „opasne“ prirodnosti. Briga o tome povjerena je muškarcima, iz uvjerenja da žena ne može odgovarati za samu sebe. Smatralo se da njenim životom i ponašanjem mogu upravljati strah od Boga, nadzor muža, sram pred ljudima i snaga zakona.¹⁶

Žena može biti dobra i puna vrlina ako je zauzdaju i nadziru muškarci iz njene okoline – otac, muž i drugi. „Feminizam“ karakterističan za mnoge traktate o ljubavi iz prve polovine 16. stoljeća, uzdizao je dostojanstvo žene, njezin um i ljepotu, ali nije uspio uzdignuti njen položaj u braku i javnom životu. Dubrovački biograf Serafin Crijević reći će da od žena nitko ne traži i ne želi studije književnosti jer se po općem uvjerenju žena treba prikloniti igli i preslici, a ne knjigama, tkalačkom stanu, a ne školi. Po njegovu uvjerenju, žena koja njeguje učenost mogla bi se uzdići iznad svog spola i vladati se kao muškarac.¹⁷

Djevojke se pozivaju na čistoću, umjerenost, stidljivost, odanost i poslušnost, a prije svega na čuvanje časti. Ilija Crijević kroz lik Paule de Zamagna daje lik žene slavnoga roda, časne i stidljive, poslušne svekru i mužu, žene koja usađuje djeci strah Božji, bespriječno upravljajući domom, štedljiva je, skromna u odijevanju, tiha, poštena, umjerena, trezvena i nadasve pobožna. Ona ne ugrožava imetak svog muža tražeći od njega nakit, narukvice, poslastice, škare za kovrčanje kose, purpur, ulja i mirise i sve ono što priliči ženskom svijetu, svjesna da je „raskoš neprijatelj čednosti i respirivatelj strasti.“¹⁸ Izbjegava prazne razgovore, prisustvuje svetim propovijedima, moli Boga ujutro i navečer i sluša službu Božju tri, četiri puta dnevno. Kroz nju, Crijević daje model idealne vlasteoske žene, savršeno usklađene s ulogom koju joj je zadalo društvo i obitelj. Razzi je zapisao da se djevojke iz viših slojeva gotovo nikada ne vide na ulici, jer odlaze u najbližu crkvu, a ispovijedaju se u kući. Smatra se da očevi ne smiju puštati žensku djecu iz kuće, jer ih na ulicama i trgovima te u tuđim kućama „vrebaju brojne opasnosti zbog kojih bi mogle izgubiti čast.“ Bolje im je uskratiti posjete da bi se izbjegli mnogi skandali te po njegovu mišljenju, plemićkim djevojkama dolikuje sjediti kod kuće i učiti kuhati, vesti, presti i tkati. Izlaganje završava komentarom da će takve umjerene i razborite djevojke biti na čast svojoj obitelji i plemićkom statusu.¹⁹ Upravo kroz razmišljanje o ljubavi i ljepoti, ženskome umu i vrlinama, počeo je proces emancipacije žena. Reformacija i katolička obnova za neko su vrijeme potisnule značenje tih promjena jačanjem nadzora crkvenih i svjetovnih institucija nad privatnim životom čovjeka, no idejni temelji novog odnosa prema ženama, prema ljubavi i ophođenja muškaraca prema ženama bili su postavljeni.¹⁹

III. POLOŽAJ ŽENE

Žene su određene isključivo svojom ulogom u obitelji i samo preko te grupe zauzimaju mjesto u društvu. Nezavidan položaj žena u obitelji samo je ekstremna posljedica takva ustrojstva društva u kojem pojedinac prava i položaj dobiva po grupi, a ne po sebi. Pod utjecajem kršćanske doktrine o braku položaj žena se donekle popravio jer su dobile pravo odlučivanja u bračnim pitanjima, a time i veći ugled u bračnoj vezi.¹¹ Položaj žene u društvu bitno je određen njenim položajem u bračnoj zajednici. Plemićko porijeklo žena u dubrovačkim je prilikama bilo mnogo važnije za rodovsku i stalešku politiku nego u drugim gradskim republikama onog vremena. Kako se smatralo da je žena, za razliku od muškarca, vođena nagonima, ustanovljeni su vrlo strogi modeli ponašanja sa svrhom njenog zauzdavanja. Kotruljević je u potpunosti prihvatio suvremena

uvjerenja, te savjetuje trgovcu da „obuzdava žensku pohotu, jer je njegova dužnost učiti svoju ženu dobru vladanju.“¹² Model ponašanja koji je dubrovačko društvo zahtijevalo od svih žena, za vlastelinke je bio postrožen i zahtjevima staleža.¹³

Plemićke su žene živjele odvojeno, jer se smatralo da doticaj sa svakakvim ljudima kalja njihovu čast. Izdvojeni život, ograničen uglavnom na kuću, čuvao je plemkinje od svake sramote. Ipak, takav život i nesamostalni položaj u bračnoj politici rodova nisu mogli zanemariti značenje koje su žene doista imale kao posrednice među rodovima i ta im je uloga davala velik društveni značaj. Žene su povezivale dubrovačku vlastelu s plemstvom dalmatinskih gradova i Venecije što je utjecalo na gospodarsku suradnju te je to povezivanje postalo temeljnom društvenom ulogom plemkinja. Druga važna društvena zadaća plemkinja bila je održavanje međustaleške ravnoteže. Po statusu u obitelji i pred zakonom one su bile izjednačene s pučkim ženama i tako postale čimbenikom sklada i stabilnosti.¹⁴ Unutar kuće žena je imala svoja ovlaštenja i autoritet nad kućanstvom, djecom i poslugom i u tom je djelokrugu imala svoju odgovornost i neovisnost o mužu. Žena je, pogotovo ona iz viših staleža, bila uglavnom ograničena na život unutar kuće, budući da nije sudjelovala u poslovima koji bi je uvukli u javni život grada.¹⁵ Status žena, pripadnica elite, pogoršavao se tijekom oživljavanja privrede u kasnosrednjovjekovnom društvu jer je postojala tendencija isključivanja žena iz imovinskih transakcija koliko god je to moguće. Mogle su prisustvovati poslu samo ako su ih muževi ovlastili kao prokuratorice za njihove odsutnosti. Ovo nije bio slučaj u 11. stoljeću kad žene posjeduju, uživaju, pribavljaju i općenito raspolažu svojom imovinom te samostalno nastupaju na sudu u obrani svojih interesa.¹⁶ U trgovačkim je obiteljima žena mogla proširiti svoju djelatnost i izvan uskog okvira kućanstva i materinstva. I u takvim je obiteljima muškarac dominirao, ali se ipak oslanjao na svoju ženu i prepuštao joj poslove kad je odlazio na put. Žene pućanke nisu bile zatvorene u kuću niti su bile potpuno podređene mužu, već su radile na polju, u dućanu, krčmi ili radionici.¹⁷

Najdetaljniji dokument koji govori o nasljeđivanju u ranom srednjem vijeku je oporuka priora Andrije iz 918. On je svoju imovinu, koja je uključivala kuće, zemljišta, stoku i druge pokretnine, podijelio među svojom djecom ne uzimajući u obzir njihov spol. Također, kćeri i nasljedstvo koje su dobile kao miraz nisu se u ranijim stoljećima smatrali gubitkom za obitelj pa nije bilo potrebe nekretnine čuvati samo za sinove. Većina ranijih zapisa pokazuje da su žene dobivale jednaki dio nasljedstva i u pokretninama i nekretninama pa su tako mogle skupiti prilično bogatstvo. Osim nasljedstvom, žene su mogle steći imovinu kupnjom što upućuje da su sudjelovale u nekom poslu koji im je donio zaradu. Osim kao donatorice, javljaju se i kao prodavačice posjeda. Dobivenim su imetkom slobodno raspolagale.¹⁸ Muž je, primjerice, s njenim dopuštenjem darovao dio svoje imovine prilikom ulaska u samostan. Do spomenutih su posjeda žene vjerojatno dolazile nasljedstvom od roditelja, odnosno mirazom.¹⁹ U 13. se stoljeću položaj žene u društvu počeo radikalno mijenjati te se čini da je društvo ranog srednjeg vijeka davalo ženi veća prava negoli privredno razvijenije društvo kasnog srednjeg vijeka.

Dom je bio mjesto za ženu, mjesto na kojem je ona stvarala svoj svijet i održavala red brinući o kućanstvu, mužu, djeci i slugama. Česta odsutnost

muževa zbog trgovačkih poslova povećavala je njene nadležnosti te je tako postala čuvaricom doma i privatnosti. Izvan kuće, sadržaj ženskog života činili su posjeti rođacima i vjerski obredi. Veliku su bliskost ostvarivale sa svećenicima, osobito ispovjednicima te redovnicama i drugim pobožnim ženama, neovisno o staleškoj pripadnosti tih ljudi. Plemkinje i pućanke zajedno su sudjelovale u brizi za siromahe, a osobito za siročad, neudane djevojke i redovnice. Njegovale su rodbinske i susjedske veze, a njihova prijateljstva nisu bila toliko ograničena staleškim kriterijima, kao što je to bilo u slučaju muškaraca. U tim ženskim skupinama javlja se međusobno razumijevanje i svijest o teškoćama ženskog položaja.²⁰

U bolesti je svatko računao na žensku njegu i pažnju, a briga oko mrtvaca i pogrebnih obreda pripadala je isključivo ženama pa je to bio jedan od rijetkih poslova koji je dopuštao ženi da izađe iz zatvorenosti svog doma, da djeluje u javnosti, a da u isto vrijeme ne bude osuđena za bavljenje nečasnim poslom i nedolično ponašanje.²¹ Uz poduku oca ili braće mogle su naučiti čitati i pisati te steći još poneko znanje, a može se pretpostaviti da je jedan dio žena vladao osnovnom pismenošću, jer im inače muževi ne bi mogli povjeriti vođenje poslova za njihove odsutnosti. Ipak, bilo je malo djevojaka koje su znale pisati, a još manje onih koje su znale latinski i talijanski pa se zato govorilo hrvatskim. Djevojčice su dobivale poduku o braku, djeci, kućanstvu i osnovama kršćanske vjere. One su se vrlo mlade udavale i preuzimale kućanske i majčinske obveze, čime je svako učenje prestajalo. Žene su bile podložne svojim muževima, kao što su bile sluge i djeca, iskazujući im poslušnost, odanost, poštovanje i podčinjenost. Od muževa su mogle očekivati ekonomsku sigurnost i fizičku zaštitu.²² Ženina je životna zadaća bila osigurati dobre veze očevoj obitelji i produžiti rod svog muža. Udaja je značila vrhovno postignuće za svaku ženu, jer je tako mogla ostati u svjetovnom životu i ostvariti svoju životnu svrhu, materinstvo, te su zbog toga kćeri uvijek imale prednost pred braćom kada se radilo o sklapanju braka.

IV. VIDLJIVOST ŽENE

Srednjovjekovna žena je bila dio „privatne“ sfere, vezana uz kuću. Uz crkvu, kao mjesta susreta žena, spominju se mlinovi, trgovi, kuće, ali su to vjerojatno bili i putovi kojima su žene odlazile obavljati svoje poslove i na kojima su se najčešće susretale, ali i sukobljavale. Pripadnice nižih društvenih slojeva često su izlazile iz kuće kako bi obavile posao potreban za kućanstvo dok je za plemkinje odlazak u crkvu bio gotovo jedini oblik društvenog života pa su rado i često tamo odlazile.²³ Izvan kuće, osim odlazaka na misu ili ispovijed, žena je bila vidljiva u onoj mjeri u kojoj je njen izlazak bio nužan za funkcioniranje obitelji. Djevojke su živjele odijeljene od javnosti, iza zatvorenih vrata očinske kuće. Putnici koji su prolazili kroz Dubrovnik u 16. stoljeću zapazili su da Dubrovčani zatvaraju plemićke djevojke u kuće i da ih je moguće vidjeti samo u crkvi ili na prozoru te je tako njihova čast bila pod strogim nadzorom obitelji. Ženski prostor činili su, dakle, kuća, crkva te samostan u blizini.²⁴ Osim stajanja na prozoru, još su neki oblici ponašanja i pojava (razgovor, večernji izlasci, dulje zadržavanje u trgovini kojoj bi vrata bila zatvorena) bili u javnom mnijenju obilježeni kao napad na žensko poštenje.²⁵

V. ZARUKE

Benedikt Kotruljević savjetuje trgovcu kako odabрати prikladnu životnu družicu pa daje tipove udavača. Najboljim izborom smatra one koje hoće lijepe riječi. Ne trpe surovost, jer njihova narav prezire osorne riječi i udarce, lako nauče znanje i dobre običaje te su blaženi oni kojima takva žena zapadne.¹²⁶ I Filip de Diversis¹²⁷ daje savjete o izboru prikladne supruge te kaže da pri izboru žene valja gledati na čud, dob, rod, izgled i bogatstvo, a od toga ponajviše valja razmišljati o rodu predaka, od kojih se uglavnom nasljeđuje značaj. Dubrovačka vlastela drži posve nedostojnim da se brakom vezuju s neplemenitim ženama ili da se plemenite gospođe udaju za neznatne muževe.¹²⁸ Diversis je pohvalio tu vlastelu što se klone miješanja koje bi ukaljalo njihovo plemstvo, jer plemenito porijeklo čuva osobiti značaj, shvaćanje časti i način života koji se mora proslijediti potomstvu preko dostojne žene, a to može biti samo vlastelinka. Bilo je i brakova s pučankama, no oni su donosili gubitak plemićkih prava ne samo za potomke, nego i za samog vlastelina koji bi sklopio takav brak. Takve su brakove sklapali osiromašeni ili buntovni plemići, mnogo češće nego plemkinje. To je običajno pravo 1462. godine i ozakonjeno. Dubrovačka vlastela ipak se združuju brakom s plemićkim ženama drugih gradova- Drača, Kotora, Zadra, Splita, Trogira i drugih, te zakonitim brakovima povezuju svoje kćeri i sestre sa znamenitim muževima i plemićima iz tih gradova. I kotorski su se plemići ženili bogatim pučankama kako bi njihovim mirazom popravili svoje imovinsko stanje. Ženidba s pripadnicima plemstva drugih dalmatinskih gradova dubrovačkoj je vlasteli uvijek bila dopuštena.¹²⁹ Iako su oni mogli dati kćeri za žene dalmatinskim plemićima, činili su to rijetko. Bračne veze s muškim plemstvom dalmatinskih gradova slabile bi mrežu veza i čvrstoću dubrovačkog vlasteoskog staleža pa tako postoje i oporučne upute za udaju kćeri koje uglavnom podrazumijevaju da će se kćeri udati za dubrovačke plemiće, a ponekad izričito naglašavaju da se nipošto ne mogu udati izvan Dubrovnika.

Oni koji imaju kćeri ili sestre za udaju, traže zetove ili šurjake i nečijim posredovanjem potvrđuju svojtu. Zaručnik i zaručnica ostaju vjereni nekoliko godina, ponajviše zbog nezrele dobi supruge jer, naime, kad imaju 10, 11 ili 12 godina zaručuju se, a mužu se pridružuju u 15. ili 16. godini ili kasnije.¹³⁰ Mnogo puta mladoženji uz to daju i dio ili čitav iznos miraza u novcu, s kojim se on baca na trgovinu i nastoji uvećati svoje bogatstvo. Dokle žive vjereni, zaručnik rijetko vidi zaručnicu, iako često provodi vrijeme u tastovoj kući. U srednjovjekovnom Dubrovniku je osobito među vlastelom, prevladavao tzv. mediteranski tip braka koji podrazumijeva ranu udaju žena i veliku razliku u dobi u odnosu na muževe.¹³¹ I Kotruljević savjetuje: „Ako ti od 28 godina uzmeš ženu od 16, učinit ćeš je kakvom budeš htio. Ne uzmi ženu mlađu (od 16 godina, I.V.) jer su u toj dobi muškarac i žena savršeni i rađaju savršenu djecu.“¹³² Crkveni je zakon propisivao da je najniža dobná granica za sklapanje zaruka sedma godina života te da se djevojke mogu vjenčati najranije s 12, a mladići s 13 ili 14 godina.¹³³ To je vrijeme najranije spolne zrelosti pa bi tako rana udaja i ženidba otklonile razmak između spolne zrelosti i sklapanja braka i ujedno riješile problem celibata, odnosno izvanbračnih seksualnih odnosa mladeži. Istarski su statuti propisali kada djevojke, odnosno mladići

postaju punoljetni, s tim da je pri tom punoljetnost podrazumijevala mogućnost sklapanja ugovora, obvezivanja, dolazak na sud, pisanje oporuke. Prema istarskim statutima za djevojke je punoljetnost bila od 12 do 14 godina, a za mladiće 14 ili 15 godina.¹³⁴ Dubrovačke su plemkinje u 15. stoljeću udavane u prosjeku između 16. i 18. godine, a dob je rasla prema kraju srednjeg vijeka, prema 18 i 19 godina. Muškarci su bili motivirani na kasnu ženidbu, dok su se žene morale udati što prije, u prvom redu zbog nataliteta. Ali, muškarci iz siromašnijih slojeva ženili bi se kad bi postigli ekonomsku nezavisnost potrebnu za osnivanje obitelji, a to nije moglo biti prije 20-25 godine života. Njihove su nevjeste također bile starije, jer su često i same privredivale prije udaje, a uz to u nižim staležima visoka plodnost nije bila potrebna ni poželjna.¹³⁵

Usprotiviti se roditeljskoj volji značilo je izazvati nevolju poput razbaštjenja, izbacivanja iz kuće i sramoćenja. U dobi od petnaestak godina, izložena pritiscima obitelji i ovisna o roditeljskim prihodima, djevojka se morala prikloniti očevu dogovoru. Nije zanemariva niti činjenica da bi poništenje bračnog ugovora značilo financijsku prijetnju obitelji, jer je djevojčin otac, u slučaju njezina nepristajanja na brak, morao platiti izuzetno visoku globu. Punoljetne djevojke također nisu mogle same odlučivati o braku, ali se njihovo mišljenje moralo uzimati u obzir u puno većoj mjeri.¹³⁶ Neudani laički status za žene nije dolazio u obzir, a pogotovo ne samostalni život, čak ni u udovištvu. Jedine mogućnosti bile su brak ili redovništvo, a ni taj izbor nije bio prepušten samim ženama. Neudane vlasteoske djevojke bile su podvrgnute osobito strogom nadzoru, jer je njihova čast, toliko važna za udaju, bila uvjet za dobru ženidbenu politiku. Žensku djecu u mlađoj dobi roditelji su i bez njihova pristanka mogli poslati u samostan. Osobito je u Dubrovniku bilo posve uobičajeno u plemićkim, pa i u građanskim kućama udati tek jednu od kćeri, a ostale poslati u redovnice. Stare djevojke iz puka, premda su svoju ekonomsku situaciju mogle poboljšati samostalnim radom kao sluškinje, prodavačice i slično, pogađala je još dramatičnija sudbina. Ne naslijedivši dio obiteljske ostavštine, često su bile posve ovisne o volji svoje braće. Usidjelštvo u društvu u kojem je žena bila određena brakom i majčinstvom imalo je za posljedicu njen ostanak unutar obiteljske ekonomske zajednice i potpunu ovisnost o braći ili rjeđe odlazak iz obitelji s krajnje neizvjesnim posljedicama po egzistenciju i starost jer su izvan očinskog domaćinstva jedva zarađivale za prehranu. Društveni život neudane djevojke bio je usmjeren prema Crkvi jer joj je on donosio poštovanje obzirom na činjenicu da je Crkva od celibata stvarala vrlinu i osiguravala okvir unutar kojeg je usidjelici omogućavala društveni ugled.¹³⁷ Kći koju roditelji nisu udali do 29. godine života tek je tada imala pravo tražiti pomoć rođaka i općine i u takvom je slučaju mogla dobiti miraz od očeve i majčine imovine.¹³⁸

Samom ugovaranju vjeridbe često su doprinosili brojni sudionici. Osim roditelja i starije braće, mogla je biti uključena i šira rodbina, susjedi, značajniji prijatelji i sluge pa čak i redovnici odnosno župnici. Mladići su najčešće osobno ugovarali brak s očevima djevojaka, a u slučaju očeve smrti brigu o udaji sestara preuzela su braća. Ako nije bilo braće ili su bili maloljetni, te su dužnosti prelazile na majku, tutore ili rođake s tim da je majka mogla ugovarati brakove svoje djece samo u suradnji sa sinovima ili s pet muževljevih rođaka.¹³⁹ Brak su mogli

dogovoriti i sami zaručnici što je bilo češće u nižim društvenim slojevima ili u slučajevima ženidbe udovaca i udovica. Neke su pučanke same ugovarale brak, ali takva samostalnost žena, koliko god bila učestala, smatrala se nepriličnom i nastojala se izbjeći, osobito kod vlastele.⁴⁰

Za Dubrovnik se ustanovilo da su se u obiteljima s više djece najprije udavale kćeri, a tek potom ženili sinovi prema principu „prvo sestre.“ Neovisno o redoslijedu rođenja, običaj je bio da se sestre udaju prve ili da odu u samostan. Takvo pravilo reguliralo je razmjenu žena i dobara između obitelji i omogućavalo očevima da zbrinu kćeri i sačuvaju njihovu čast ranom udajom za gospodarski samostalne i ugledne ljude te da drže sinove pod nadzorom. Za razliku od muškaraca koji su ulazili u brak kad bi osigurali egzistenciju svojoj budućoj obitelji, djevojke su bile spremne za udaju čim su fizički stasale.⁴¹ Vlasteoski rodovi nisu mogli ostvariti društveni uspjeh bez promišljenog povezivanja s drugim imućnim rodovima, a napisano je pravilo bilo da se žene biraju iz uglednijih rodova od vlastitog. Želeći izbjeći pobunu djece protiv nametnutih brakova, roditelji su zaključivali bračne ugovore godinama unaprijed. Djevojke su najčešće bespogovorno prihvaćale tuđi izbor njihovog bračnog druga, što se prije svega odnosi na aristokratske kćeri i djevojke iz boljih građanskih kuća, ali i na djevojke skromnijeg podrijetla, premda su one načelno imale više slobode odabrati partnera po izboru vlastitog srca. Tek su rijetki brakovi sklapani stvarnim obostranim pristankom supružnika. Ipak, među nižim slojevima bilo je nešto više slobode, dok je kod viših slojeva brak ipak bio prevažna stvar da bi se dopustilo da o njemu odlučuju sami mladenci.⁴² Pojedini istarski statuti propisuju da djeca, posebice kćeri moraju dobiti pristanak roditelja za vjenčanje, dok je motovunski statut propisao kaznu za onoga koji je obećao djevojci brak bez pristanka njenog oca, a ako je otac umro, pristanka majke i dvojice rođaka te uz prisutnost najmanje pet svjedoka iz samoga mjesta. Propisana kazna za onog koji bi obećao brak bez suglasnosti djevojčinih roditelja odnosno rođaka bila je 50 malih libara u korist motovunske komune, dvogodišnji izgon te dodatna kazna prema odluci potestata. Djevojka koja bi bez pristanka svojih roditelja ušla u brak mogla je ostati bez očevih i majčinih dobara te biti kažnjena s dva mjeseca zatvora. Nije uvijek bilo lako poštivati odredbe ugovora jer su zaruke trajale 4-5 godina, a ako bi se pojavila probitačnija prilika, bračni su se ugovori poništavali.⁴³

Deseto i jedanaesto stoljeće bilo je vrijeme borbi između crkvenog i laičkog shvaćanja braka. U krunidbenoj zavjernici iz 1075. Zvonimir je obećao papi da će „poništavati nedopuštenu vezu među rođacima i ustanoviti zakonito vjenčanje s prstenom i svećeničkim blagoslovom, a ustanovljeni brak neće dopustiti da se izopači.“⁴⁴ Čini se da sa ovim odredbama brak počinje dobivati kršćanska obilježja, jer kršćanski obred posvećuje brak, ali još nije uvjet njegove valjanosti, a kada to i bude, značit će da je ustanova braka nametnuta kao crkveni sakrament.⁴⁵ Čak i u 15. stoljeću brakovi još nisu nužno sklapani u crkvi i uz prisutnost svećenika, već je za valjanost braka bilo bitno da se mladenci pred svjedocima međusobno obvežu i da sklope bračni ugovor. Najzorniju potvrdu toj tvrdnji daje primjer sudske parnice Maruše Bratosaljić koja se vodila od svibnja do studenog 1480. godine. Riječ je bila o slučaju u kojem su se dva muškarca borila za jednu ženu, odnosno u središtu je bio sukob Marušinog oca i neželjenog zeta, Nikole. Nikola je tužio

Marušu s kojom je preko posrednika sklopio brak zbog toga što je unatoč tome sklopila novi brak s Franom.⁴⁶ Višestoljetni crkveni zahtjev i napor za javnošću zaruka i braka riješen je tek na Tridentskom koncilu.⁴⁷ Kanonski zakon postavio je obrazac bračnog i obiteljskog života utemeljen na Starom zavjetu, evanđelju, poslanicama svetog Pavla i djelima crkvenih otaca, u prvom redu svetog Augustina. Nametanjem kršćanskog okvira obitelji reformisti su ubrzali prodor kršćanstva u sve dijelove društva, a osvajanjem isključive nadležnosti u pitanjima bračnog morala i obiteljskih odnosa reformna je Crkva dobila mogućnost neposredna nadzora nad vjernicima.

Crkvena se koncepcija braka temelji na kompromisu između ideala kontemplativnog, asketskog života i potrebe za biološkom reprodukcijom ljudskog roda. Za svećenstvo je propisan celibat, a laicima je dozvoljen brak kao jedini dopustiv okvir njihovog seksualnog života. To je protuslovlje naročito pogadalo žene, budući da je crkvena doktrina uzdizala djevičanstvo kao najviši stupanj savršenstva dostižan ženskoj osobi, a laičko im je društvo postavljalo majčinstvo kao životnu zadaću. Istaknuta su tri glavna dobra braka – potomstvo, sakrament i vjernost, dok je prokreacija proglašena glavnom svrhom braka. Sakralizacija braka urodila je njegovom nerazrješivošću pa je rastava zabranjena, osim ako je ne dopusti crkveni sud. Crkvena doktrina smatra brak duhovnom vezom prije nego tjelesnom, pa naglašava važnost sporazuma muža i žene za sklapanje braka. Crkva je također zahtijevala da se brakovi sklapaju javno, u prisutnosti svećenika, jer u protivnom ne bi mogla nadzirati laike koji su mogli izigrati propisana pravila. Ona zabranjuje ženidbu svećenika, zabranjuje otpuštanje žena i rastavu braka.⁴⁸ Preuzela je moralno vodstvo na području bračnog života, počevši od nastanka bračne veze do kasnijeg odnosa među supružnicima, te je u srednjem vijeku bila ishodište novih ideja o braku koje su u središte pozornosti stavile par, a ne obitelj, te pojedinačno, a ne društveno značenje braka.⁴⁹

U laičkom sustavu vrijednosti obiteljske i rodbinske veze imaju prije svega ekonomsku i političku svrhu. Prema njihovu shvaćanju glavni je zadatak obitelji prijenos dobara, prava i društvenog položaja od predaka k potomcima. Brak i obitelj drže isključivo svjetovnim stvarima i odbijaju sakralizaciju koja ugrožava njihov društveni red. Za laike je brak veza dviju kuća, odnosno rodova, a ne dviju osoba, pa ne mogu prihvatiti doktrinu koja bi oslobodila pojedinca obiteljskih ugovora i prepustila mu odluku u izboru bračnog druga. Pogotovo im je neprihvatljiva ideja o slobodnom odlučivanju žena. S obzirom na to da je najvažnija funkcija braka bilo produživanje roda, obaveze preuzete prema ženi postajale su nevažne ako bi se pokazalo da je nerotkinja. Svjetovni prvaci nisu mogli prihvatiti ni mogućnost sklapanja brakova između pripadnika različitih društvenih staleža koju je crkveni zakon dopuštao, na temelju evanđeoskog stava o jednakosti svih ljudi.⁵⁰ U ženidbenoj politici viših staleža žena je bila samo objekt razmjene. Motivi za ženidbu bili su političke i gospodarske naravi, pogotovo među plemstvom. Za laike, zaruke su značile dogovor obitelji, danu riječ i stoga čvrstu obvezu. Prema crkvenom je zakonu obećanje bilo raskidivo, ako nije došlo do tjelesnog sjedinjenja. Svako protivljenje i odustajanje od prihvaćene obaveze smatralo se teškom uvredom, a krivac za raskid snosio je javnu sramotu i priličnu novčanu kaznu koju je morao

platiti drugoj strani. Presudan je bio miraz, a ne blagoslov, jer bez blagoslova se moglo, a bez miraza nije. On je prema crkvenom i statutarnom pravu bio obavezan za sklapanje braka i to u svim društvenim slojevima.⁵¹

Neželjeni i nametnuti brak mogao se izbjeći, a jedan od načina na koji se to moglo učiniti bile su dogovorene otmice gdje se očituju suprotnosti između kanonskog poimanja braka i laičke koncepcije braka. Sklapanje braka nakon otmice omogućavalo je paru da iskoristi kanonske norme u svoju korist. Tajni, svojevoljni brakovi bili su strogo zabranjeni od crkvene i svjetovne vlasti. Mladoženja je tad gubio sva prava na imovinu svoje žene, a njegovi suučesnici, uključujući i svećenika, bili su kažnjeni tamnicom ili progonstvom.⁵² Slobodni je izbor pri udaji i ženidbi u velikoj mjeri ograničavao miraz, odnosno dobra koja su mladenci dobivali od roditelja prilikom sklapanja braka. Dok se mladićima ponekad i toleriralo da sami izaberu buduću suprugu, djevojka gotovo uopće nije mogla birati već je morala prihvatiti roditeljski izbor. Uvjeti za sklapanje braka mogli su biti rođenje djeteta, dobro ponašanje žene ili muškarca, djevičanstvo žene, odricanje od poroka, pristanak oca ili rođaka, isplata miraza, sumnja u zapreku srodstva, pristanak na spolne odnose ili dokazana potencija muškarca.⁵³ Zakonitim i javnim brakom smatrao se onaj koji je uključivao prosidbu, zaruke, miraz, crkveni blagoslov, razmjenu sporazuma u prisutnosti vjerodostojnih svjedoka i svečani ispraćaj žene iz očeve kuće u kuću muža. Sve ostalo bilo je tajno: brakovi sklopljeni pred svjedocima, ali ne i „pred licem Crkve,“ oni u kojima su izostajali lokalni običaji i svečanosti, oni sklopljeni bez znanja roditelja ili u zabranjenom stupnju srodstva, u zabranjene dane crkvenog kalendara, noću, u neprikladne sate i na neprikladnom mjestu. Tajnim su smatrani čak i brakovi sklopljeni u crkvi, ali bez znanja obitelji i bez prisutnosti javnosti. Takvim brakom su obitelji protivne toj vezi bivale stavljene pred gotov čin i to je bio način da se izbjegn timer nametnuti brakovi i sklopi brak iz ljubavi. Pripadnici tzv. „malog puka“ – obrtnici, radnici i radnice u manufakturi sukna, sluškinje- imali su veću slobodu u izboru bračnog druga nego oni bogatiji i viđeniji.⁵⁴ Zakon protiv tajnih brakova koji je Veliko vijeće izglasalo 1429. godine svjedoči da se vlast odlučila obračunati s tom praksom. Djevojka je gubila pravo na miraz što nije pogađalo samo nju nego i tajnog mladoženju koji je gubio važan motiv za tajni brak. Unatoč čvrstoj konsenzualnoj doktrini Crkve, volja roditelja bila je i ostala vrlo važan moment pri sklapanju srednjovjekovnog braka.

VI. MIRAZ

Glavnu ulogu u ženidbenoj politici imao je upravo miraz. Podatke o značenju miraza i njegovoj visini imamo za dalmatinske gradove, Dubrovnik te Istru. Uoči sklapanja braka sklapani su ugovori o mirazu i imovini, a miraz je, na području Trogira, isplaćivan nakon što je brak konzumiran. U takvom ugovoru mladić daje djevojci „ženidbenu obvezu,“ a ona se obvezuje ući u brak s određenom imovinom.⁵⁵ Obiteljska imovina sastojala se samo od miraza i patrimonija. Miraz je prema crkvenom i statutarnom pravu bio obavezan za sklapanje braka. U ranijim stoljećima pa sve do kraja 13. stoljeća kad nestaje neslobodna posluga, udavače iz bogatijih obitelji dobivale su i sluškinju, a žene iz nižeg pučkanskog

sloja obično su donosile u miraz kućicu ili stan. Čak i najsiromašnije djevojke morale su ga imati pa makar bio i simboličan. Miraz se davao javnom ispravom u skladu s mogućnostima davatelja miraza u pokretninama i nekretninama.⁵⁶ Imao je veliko značenje za novu obiteljsku zajednicu ako muž još nije naslijedio patrimonijalna dobra, jer bi tad započinjao svoje samostalno poslovanje isključivo sa ženinim mirazom.⁵⁷ Oživljavanje privrede u kasnosrednjovjekovnom hrvatskom društvu urodilo je time da su žene bile proglašene pravno nesposobnima i potpuno su odstranjene iz prometa dobara. Miraz, kojemu je osnovna namjena bila zaštita žene i njezine djece, postao je u tom procesu privrednih promjena početnim kapitalom za muževe poslove. Običaj je nalagao da se miraz isplati u času sklapanja bračnog ugovora, a to je, s obzirom na mladost zaručnika, moglo biti i nekoliko godina prije stvarnog sklapanja braka. Mladići su, nakon što bi dobili miraz, mjesecima, pa i godinama zavlčili s vjenčanjem. U tom roku nerijetko se dogodilo da miraz propadne u rizičnim trgovačkim pothvatima pa su tim više nastojali izbjeći brak, nadajući se novom mirazu od druge žene.

U slučajevima kad nije bilo dovoljno novca da sve kćeri dobiju uobičajene miraze, roditelji nisu dijelili postojeću svotu novca, već su prekobrojne kćeri slali u samostan, osobito u Dubrovniku. Očevi su ponekad oporučno određivali koje će se kćeri udati, a koje neće. Taj se problem nastojao riješiti skupljanjem milodara za udaju djevojaka bez miraza što je utjecalo i na demografska kretanja. Prije pojave bankarstva mirazni sustav je osiguravao prijenos kapitala pa je igrao važnu ulogu u bračnoj strategiji vlasteoskog staleža.⁵⁸ Nakon smrti roditelja obvezu dotiranja djevojaka preuzimala su braća – ako nisu mogli isplatiti miraz iz očeve i majčine imovine, morali su dati sestrama svoja vlastita dobra. Zbog toga su znali izbjegavati svoju obvezu i uskraćivati im miraz. Zakonska zaštita miraza je bila nužna, jer su osobito muževi često zlorabljivali svoja prava glede ženine imovine. U kotorskom, šibenskom, budvanskom statutu postoji čitav niz odredbi koje su štatile ženin miraz- ona nije odgovarala za suprugove dugove, niti je mogla jamčiti za njegove poslove- imovina žene mogla je biti obavezana jedino ako je zajam išao u njenu korist. Vrtoglavi rast iznosa miraza onemogućavao je udaju djevojkama iz siromašnijih rodova.

Pravno gledajući, miraz je bio ženino vlasništvo, ali se prije ili prilikom udaje predavao njenom mužu, koji je njime upravljao za ženina života. Ukoliko je muž živio u zajednici s ocem ili braćom, unosio je ženin miraz u tu zajednicu. Muževi su često davali svojim ženama isprave kojima su jamčili da će čuvati njihovu dotu i predati im je netaknutu na kraju života. Nakon smrti žene, muž je morao nadoknaditi sve ono što je otuđio. Osnovna imovina iz miraza morala je ostati nepromijenjena za vrijeme trajanja braka.⁵⁹

U Dalmaciji je bilo uobičajeno da se kćeri iz patricijskih obitelji isplaćuju mirazom kako bi se posjedi roda zadržali u obitelji. To je slučaj od 13. stoljeća pa na dalje. U ranijim razdobljima prevladava pravo udanih kćeri na jednako nasljedstvo s braćom i neudanim sestrama kao i njihovo pravo da oporučuju svoje nasljedstvo potomcima. Kasnije miraz počinje zamjenjivati pravo na dio roditeljskog nasljedstva te se nevjeste odriču prava na daljnja potraživanja. Dakle, 13. stoljeće je vrijeme promjene u kojem je žensko jednako pravo nasljedstva

počelo biti zamjenjivano mirazom.⁶⁰ U Zadru miraz kćeri nije mogao biti veći od dijela koji bi dobila da se nasljedstvo jednako dijelilo među potomcima. U svim dalmatinskim gradovima sačuvane su isprave u kojima se kćeri nakon što su primile miraz odriču svakog prava na očinsko naslijeđe, dok se u nekim statutima pojavila i odredba da očinske kuće nasljeđuju isključivo sinovi. Prvotno se miraz u novcu isplaćivao djevojkama koje su se udavale za strance iz udaljenih gradova. Takav se običaj u dalmatinskim gradovima prvo pojavio u Zadru zbog razvijenije ekonomije koja je omogućavala jednostavniju isplatu u novcu. U Trogiru i Splitu se duže vrijeme zadržalo davanje nekretnina. Konačno je u Zadru u 14. stoljeću isplata miraza u novcu postala način na koji su sestre uskraćivane u jednakom pravu nasljeđivanja s braćom jer dobiveni je iznos bio manji od dijela koji bi dobile ravnopravnom podjelom nasljedstva.⁶¹ Proces postupnog isključivanja žena iz jednakog nasljeđivanja bio je opća pojava na europskom Mediteranu. Umjesto jednakog dijela očinske imovine, žena dobiva miraz u novcu- smatralo se da je time isplaćena prilikom udaje i gubila je pravo na nasljedstvo nakon očeve smrti.⁶² Oporučno, žena je mogla raspolagati sa ¼ svog miraza, a preostali dio pripadao je po zakonu njenoj djeci. Ukoliko nije imala djece, mogla je raspolagati polovicom miraza, a druga se polovica vraćala njenoj obitelji.

Mirazna imovina bila je vezana, odnosno žena nije mogla njome slobodno raspolagati i trošiti je, jer je bila namijenjena udaji, a nasljeđivala su je djeca, a ako u braku nije bilo djece, miraz se vraćao ženinoj obitelji.⁶³ Statutarnim odredbama bilo je propisano da žena koja se preudaje ima pravo samo na malu otpremninu, a ne i na stvari koje je stekla u braku. Za vrijeme braka žena ne može raspolagati mirazom. Dokle god su kognatske veze zadržavale značenje za obitelj poput agnatskih, udaja kćeri nije nužno značila njezino napuštanje vlastite obitelji. Budući da se kćeri i nasljedstvo koje su dobile nisu smatrali gubitkom za obitelj, nije bilo neophodno čuvati obiteljske nekretnine samo za sinove koji će nastaviti rod. Kćerina su djeca još uvijek mogla izabrati pripadnost majčinoj obitelji, a čak su i zetovi mogli pridonijeti svojom imovinom bogatstvu obitelji svojih žena.⁶⁴

U ženinom su posjedu, tako, barem na području Istre, bili miraz, uzmirazje i basadego (vjenčani dar). Taj je dio imovine bio isključivo vlasništvo žene, samo što ona time nije mogla potpuno samostalno raspolagati, jer joj je za njegovo otuđenje bila potrebna muževa suglasnost. Ti su darovi osiguravali ženu za vrijeme braka, ali i nakon njega, a namjena im je do određene mjere bila i zaštita djece. Miraz su u pravilu davali roditelji, a uzmirazje i basadego zaručnik. Uzmirazjem je zaručnik povećavao miraz, kako bi se ravnomjerno rasporedio teret osiguranja budućnosti zaručnice, dok je basadego dobio naziv prema latinskoj riječi *basium*-poljubac, a prvobitno je označavao darivanje zaručnice u trenutku kad ju je njen zaručnik „uzimao u posjed“ svečanim poljupcem kada bi završila ceremonija vjenčanja. Uzmirazje se davalo u novcu ili naturi (krzno, bluza, cipele, čarape...)⁶⁵

Ako se žena preudala ili živjela nečasno, gubila je pravo na doživotno uživanje imovine umrlog muža, ali su joj nasljednici morali izručiti miraz i polovicu uzmirazja. Moglo se dogoditi da žena od dana udaje pa do dana sastavljanja oporuke ni ne vidi svoj miraz. Ta je imovina samo prelazila iz ruku njenog oca u ruku njenog svekra, muža i sinova. Propisi o miraznoj imovini nastali u nastojanju

da se zaštite interesi nasljednika, a ne žene same.⁶⁶ Prva zakonska regulacija o mirazu u Dalmaciji tek je dubrovački *Ordo de dotibus et nuptiis* iz 1235. godine koji određuje kolika smije biti visina miraza vlasteoskih djevojaka, te kakva mora biti njihova oprema. Vrijednost nakita i odjeće također je strogo određena, s time da je dozvoljeno tu vrijednost smanjiti, ali nikako uvećati. Ograničenja iznosa miraza nisu vrijedila za udovice i nasljednice. Sredinom 15. stoljeća prestaje rast miraza.⁶⁷ Mirazi žena iz viših slojeva neprekidno su rasli i dosegali ponekad vrto glave iznose, ali žene nisu mogle raspolagati tom imovinom niti se upuštati u veće poslove. Nasuprot tome, žene siromašnih obrtnika i zemljoradnika ne samo da su raspolagale svojim mirazom i poslovale njime nego su često i dijelile ukupnu imovinu stečenu u braku sa svojim mužem.⁶⁸

VII. VJENČANJE

U Dalmaciji i Dubrovniku vjenčanja su se tijekom srednjeg vijeka najčešće održavala po kućama, odnosno u svjetovnom prostoru. Središnji dio ceremonije vjenčanja odvijao se najčešće u privatnoj kući ili u notarskoj kancelariji, a glavnu ulogu u tome je imao notar, a ne svećenik. Laici su sačuvali određeni nadzor i nadležnost nad bračnim stvarima i shvaćanje da je brak njihova osobna stvar. No ipak su ljudi svih staleža u velikoj mjeri prihvatili i živjeli novosti koje je Crkva donijela na područje braka.⁶⁹

Što se tiče samog obreda vjenčanja, stvari su išle sljedećim tokom. Ujutro na dan svadbe, jedan od općinskih notara s dvojicom svjedoka, dolazio bi k nevjesti da je pita je li sporazumno uzeti tog i tog čovjeka za zakonitog muža. Ona bi davala suglasnost slabim glasom ili klimanjem glave, a katkada bi joj žene koje stoje uz nju položile ruke na glavu i savile je. Sama svadba smjela je trajati samo jedan dan kako se dragocjeno vrijeme ne bi razbacivalo u nekorisnoj zabavi. Sredinom 15. stoljeća dubrovačko je Veliko vijeće odlučilo da mladoženja mora isprositi djevojku šest mjeseci prije vjenčanja, pod prijetnjom kazne zatvora. Filip de Diversis kaže da se na dan vjenčanja obavljala *interrogatio* pred dva svjedoka, a zatim se mladenka prstenovala i na glavu joj se stavljala kruna od srebra i zlata ako je bila djeвица, a ako je djevičanstvo izgubljeno tjelesnim sjedinjenjem, nije se stavljala kruna.⁷⁰ Mlada je bila okićena nakitom i odjevena u odjeću koja se nosila samo u toj prilici, kao simbol ugleda i bogatstva obiju obitelji. Prije nego što ode iz očeve kuće, prima blagoslov Abrahama, Izaka i Jakova, a potom kroči između dviju žena koje poučavaju nevjestu što tada treba činiti, polažu je u krevet i ujutro su uz nju kod ustajanja. Uzvanici nevjeste i njenih roditelja odjeljuju se i gladni se vraćaju svojim kućama.⁷¹ Nakon toga je uz svirku i ples povorka kretala ka kući mladoženje. Udovac udovicu dovodi u sumrak, s time da izostaju popratne svečanosti i to vesela glazbena povorka, kruna djevičanstva, odlazak na misu i blagoslov. Ako udovac vodi djevicu, održavaju se skoro svi obredi, a ako pak čovjek koji nije udovac odvodi udovicu svi obredi ostaju osim krune djevičanstva te se ne ide na misu. Odgovarajući na pitanja svećenika, muž ženi obećava vjernost, uzdržavanje i zaštitu, a ona njemu vjernost, poslušnost i odanu službu, do kraja života. Takav obred koji je spoj tradicionalnih elemenata rimskog braka (sporazum, prsten, miraz)

i novih kršćanskih elemenata (blagoslov, sporazum) trebao je osigurati autoritet Crkve u bračnim pitanjima.⁷²

Svadba je označavala konzumaciju braka, početak reproduktivnog života para, suživot i svečano obznajivanje braka čitavoj zajednici. Od sklapanja bračnog ugovora do odlaska žene u mladoženjinu kuću, radi konzumacije braka, znalo je proći od nekoliko mjeseci do nekoliko godina, a uobičajen je bio razmak između jedne i tri godine. To je vrijedilo u slučaju da je mladenka bila maloljetna, odnosno u nezakonskoj dobi za brak. U tom je slučaju u njeno ime *per verba de futuro* brak zaključivao njen otac ili skrbnik, a ona se kasnije morala u zakonskoj dobi i sama obvezati *per verba de presenti* da pristaje. Tome je vjerojatno služio obred prilikom vjenčanja gdje mladenka prihvaća dotičnog prosca za muža.

VIII. BRAČNI ŽIVOT

VIII.1. POLOŽAJ ŽENE U BRAKU

„Ako se neće popraviti, posluži se batinom, ali to neka bude zadnji lijek. Nastoj da to nitko ne sazna, jer nema veće optužbe protiv ugledna čovjeka negoli da tuče ženu, jer je ona slabo i vrlo kukavno stvorenje i nesavršen čovjek. Budući da je ona bezvrijedna stvar i u tvojoj vlasti te se ne može braniti rukama ni nogama, podlo je da ti na nju digneš ruku. Bez sumnje, žena je takva kakvom ju je muž učinio. Umjereni opći, jer ti učiš svoju ženu dobru vladanju. Izrodit ćeš djecu i učiniti ljubav savršenijom i cjelovitijom. Ne čini je ljubomornom ni sumnjičavom, uzvrćaj joj u potpunosti nesmanjenu ljubav, ne budi požudan. Živi uzdržljivo i budi vjeran svojoj ženi.“⁷³ Crkveni zakon traži od žene da živi s mužem i preuzme bračne dužnosti, da bude poslušna i da ne otuđuje bračna dobra protiv njegove volje. Kotruljević i Cerva ne stavljaju miraz na prvo mjesto, iako je igrao tako veliku ulogu u svakodnevnoj praksi, već su za njih važni preduvjeti dobra obitelji, veze i prijateljstva, ugled i lijepo ponašanje djevojke, dobrota, umjereni ljepota, mladost i plodnost te djevičanstvo. Ljubav žene prema mužu definirana je kao strahopoštovanje i poslušnost, a ljubav muža kao blagost i naklonost.⁷⁴

Krajem 16. stoljeća u Novigradu i njegovu distriktu prevladavala je jednostavna obitelj, koji su činili roditelji i djeca, a takve obitelji najčešće nisu imale mnogo djece. U kakvim su prilikama ljudi živjeli u pravilu je zavisilo od njihova društvenog i materijalnog statusa te od područja gdje su živjeli. Obrtnici i trgovci te seljaci najčešće su živjeli u višćelijskim kućama koje su se sastojale od dviju osnovnih prostorija- dnevne sobe koja je najčešće uključivala i kuhinju te spavaće sobe, a dodatne su prostorije ovisile o njihovom materijalnom statusu. Kod viših slojeva, u kućama koje su imale mnogo prostorija, često su i supružnici imali svaki svoju sobu. Njihove su sobe bile povezane, odnosno odijeljene vratima, tako da su mogli jedan drugome dolaziti, bez znanja i pogleda ostalih ukućana. Do muževljeve sobe je obično bila knjižnica, a do ženine garderoba gdje spavaju djevojke tako da je dobrim dijelom osobni i intimni život supružnika ovisio o njihovom materijalnom statusu.⁷⁵ U braku je nažalost bilo i zlostavljanje. Tako je splitski statut zahtijevao da se muž čija je žena pobjegla zbog zlostavljanja zakune da neće biti

okrutan i povrijediti je preko „uobičajene mjere.“ Pod prijetnjom globe od njega se tražilo da otjeranu ženu primi natrag, a ako bi se dokazalo da je muž ugrozio ženin život bez njene krivnje, bilo joj je dopušteno da živi odvojeno od njega i da prima uzdržavanje. One su ponekad i same tražile odvojen život ili su bježale od kuće s tim da su pučanke češće bježale od plemkinja koje nisu imale kamo otići niti su mogle osigurati svoju egzistenciju.⁷⁶ I sam Benko Kotruljević, kao što je gore navedeno, savršenom je trgovcu savjetovao da ne tuče ženu, već da je blago opominje, te da kao posljednju mogućnost može upotrijebiti i batine kako bi je vratio na pravi put. Žena je suprugu mogla biti nesimpatična i previše brbljava i zaslužiti kaznu, a mogla je biti kažnjena i zbog neplodnosti, premda nije uvijek ona bila neplodna. Motivi za fizičko kažnjavanje, ali i ubojstvo supruge mogli su biti i muževljeva ljubomora, ženin preljub, prigovaranje, neposluš, bježanje. Najčešće fizičko kažnjavanje žene, zapravo zlostavljanje, nije dolazilo pred sud, osim kad bi njegove posljedice bile fatalne za žrtvu. U slučajevima da se neizdrživa situacija ponavljala iz dana u dan, žena je bila prisiljena obraniti se, makar u ubojstvom supruga. U takvim su slučajevima najčešće pribjegavale „nevidljivom oružju,“ čaranju i otrovima.⁷⁷

VIII.2. IMOVINSKI POLOŽAJ ŽENE U BRAKU

Imovinski položaj udane žene u srednjem vijeku velikim je dijelom ovisio o njenom društvenom statusu i regiji gdje je živjela. U brakovima pučana postojao je veći stupanj ravnopravnosti, osiguran podjednakom dobi i slobodnim izborom supružnika. Uz to, statut je pučanima dopuštao zajednicu dobara, odnosno ravnopravnu podjelu dobara između muža i žene, nasuprot miraznom sustavu koji je nalagao drugačije nasljedno pravo i imovinske odnose u brakovima vlastele. Obrtnici i sitni trgovci žive isključivo od vlastitog rada, a ne od naslijeđene imovine i zbog toga njihove obitelji nisu opterećene brigom o očuvanju patrimonija, kao što je slučaj s vlasteoskim obiteljima. Mnogobrojni bračni, mirazni ili kupoprodajni ugovori svjedoče da mladi pučanski parovi redovito otpočnu bračni život kupovinom ili najmom kuće, dok su mlade udavače, obrtničke kćeri, služavke ili bivše ancile od svoje skromne uštede same kupovale kućicu kako bi time poboljšale svoje izgleda za udaju. Profesija daje veće značenje pojedincu i omogućuje mu samostalnost koja je uskraćena članovima velikih vlasteoskih obitelji, ovisnima o rodu i patrimonijalnoj imovini. Obrtnikov je dom definirala bračna veza. Siromaštvo sitnih obrtnika im ne dopušta da temelje egzistenciju svoje obitelji na naslijeđenim dobrima. Oni ne mogu stvoriti rod koji bi bio sposoban jamčiti uzdržavanje, sigurnost i status pojedinca, već umjesto roda, društvenu sigurnost i pomoć obrtnicima pružali su strukovni kolege, okupljeni u bratovština. Pučani se okupljaju u susjedstvu prema profesionalnom, a vlastela prema obiteljskom kriteriju.⁷⁸

U gradovima međurječja Save i Drave svaki je odrasli član obitelji, bilo muškarac, bilo žena, mogao slobodno raspolagati svojom imovinom, bez obzira na to je li ju je naslijedio ili stekao. Prilikom stjecanja zajedničke imovine morali su biti prisutni i muž i žena, a ona im je pripadala na jednake dijelove. Muž sam nije

mogao raspolagati zajedničkom imovinom bez odobrenja žene, a ravnopravnost je žena uživala i na području nasljednog prava.⁷⁹ Ovdje je ženina uloga u privređivanju bila značajna, pa je i žena bila u povoljnijem položaju i njen je imovinski položaj bio stoga ravnopravan s muškarčevim.

Kad se pak promatraju imovinski odnosi u braku na području istarskih komuna nezaobilazno se mora spomenuti *brak na istarski način – brak na način brata i sestre*. On se definira kao zajednica upravljanja imovinom supružnika uz postojanje nasljednog prava preživjelog na polovicu ostavine umrlog supružnika. Takav je način raspolaganja imovinom u braku u Istri bio najrasprostranjeniji. U braku na istarski način muž i žena su ravnopravni partneri, jedino što muž upravlja zajedničkom imovinom s nešto više prava nego žena. Zato se brak na istarski način i zove zajednica „poput brata i sestre,“ odnosno muž ima više prava u upravljanju koliko mu pripada po izvjesnoj prednosti muškarca u obiteljskoj zajednici poslije smrti roditelja.⁸⁰ Brakovi su se sklapali i na mletački ili slavenski način, ali u takvim brakovima, za razliku od braka na istarski način, žena nije bila imovinski zaštićena i nije imala kontrolu nad imovinom. U braku na mletački način imovina muža ostaje strogo odijeljena od imovine žene pa sve što stječe muž, stječe za sebe. Ovdje je žena za muževa života kućanica. Dok se muž bavio raznim gospodarskim djelatnostima i time povećavao svoju imovinu, žena je kod kuće bila osuđena čuvati miraz, uzmirazje i dar bez ikakve mogućnosti da ih uveća. Za vrijeme trajanja braka bili su joj osigurani stan i hrana te je kao žena uglednog građanina i sama bila ugledna. Nevolje su došle nakon muževe smrti – u braku na mletački način, žena je morala napustiti muževu kuću. Dakle, brak na istarski način je brak dvoje ravnopravnih partnera, a brak na mletački način je institucija u kojoj jači, muškarac, iskorištava položaj što mu ga je dao zakon.⁸¹

Nove oblike odnosa stvarali su muškarci i žene iz nižih društvenih slojeva koji su ravnopravno pridonosili napretku obitelji svojim radom. Primjer takvih promjena u odnosima je sastavljanje zajedničkih oporuka muža i žene koji su ostavljali svoju imovinu jedan drugome čak i ako su imali djece. Ugovori o zajedništvu imovine nedvojbeno ukazuju na činjenicu da je u nekim društvenim slojevima, u kojima je opstanak obitelji uvelike ovisio o radu žene, bračna veza imala daleko veće značenje nego u onim obiteljima u kojima su privređivali samo muškarci. Autoritet muža je dominirao bračnim odnosima- žena je u svakom pogledu morala biti podvrgnuta svome mužu, čija je dužnost bila da o njoj brine i upravlja njome, a ti su stavovi preuzeti iz tumačenja odnosa muškaraca i žena kakvo nalazimo u poslanicama svetog Pavla, djelima crkvenih otaca i u kanonskoj kodifikaciji.⁸²

IX. SEKSUALNOST, TRUDNOĆA, DJECA, DOJILJE

Nije bilo svejedno jesu li se supružnici poznavali prije stupanja u brak ili nisu, jesu li se i ranije voljeli ili su ušli u brak odlukom svojih roditelja, odnosno onih pod čijim su tutorstvom bili. Također nije bilo isto jesu li bračni partneri stupali prvi put u brak ili su već imali bračnog iskustva, ako bi kao udovci ili udovice stupili u drugi brak. Na supružničku su intimnost utjecale ženine trudnoće, način življenja, odnosno privređivanja te crkvene norme. Nakon prvog djeteta

u pravilu su se vrlo često i brzo redale trudnoće i porodi.⁸³ Najveća je smrtnost bila u dobi do pet godina života. Gotovo polovicu svog bračnog života supružnici su morali apstinirati, kako prilikom trudnoće, posebice nakon pomicanja fetusa, ne bi ozlijedili dijete. Intimni su odnosi bili zabranjeni za vrijeme dojenja, za vrijeme ženinih mjesečnih ciklusa, kako u tom razdoblju ne bi došlo do začeća jer se držalo da bi to moglo rezultirati nakaznim djetetom. Tako i Kotruljević savjetuje: „Kad praviš djecu, pazi da ne općiš sa ženom u doba mjesečnog pranja jer odatle nastaju gubava djeca, a ni poslije jela, kad se hrana u želucu kvari, pa se rađaju boležljiva djeca koja obično malo žive iza poroda. Zapamti da žene mogu imati djecu do pedesete godine, a muškarci do osamdesete. Žene koje žele sačuvati začeće moraju paziti da ne kihnu poslije općenja. Desetog dana iza začeća pokazuje se trudnoća glavoboljom. Žena je nemirna, mutne su joj oči, gade joj se jela, gubi tek i okus. Ako je muško, žena dobije ljepšu boju te iza 40 dana počinje mu kucati srce, a ako je žensko iza 96 dana. Žena blijedi; ako jede puno slanah stvari, dijete gubi nokte.“⁸⁴ Uopće nije sporno da je svatko želio imati mnogo djece, ali je mnoge u tome sprečavao visoki mortalitet djece ili rana smrt supružnika, pogotovo žene, iscrpljene višekratnim porodima. Ženin kraći životni vijek i izrazito visoka smrtnost do 32. godine života vjerojatno je u vezi i s velikim brojem poroda.⁸⁵ Christiane Klapisch-Zuber⁸⁶ spominje postojanje kalendara koji je propisivao kada bračni partneri smiju, odnosno ne smiju imati spolne odnose. John Noonan⁸⁷ je pokazao da su se kontraceptivne tehnike primjenjivale ne samo izvan braka, nego i u braku iako su teolozi smatrali grijehom protiv prirode sve seksualne odnose kojima oplodnja žene nije bila svrha.⁸⁸ Sredstva za sprečavanje začeća ili prekid trudnoće, poput raznih lijekova, abortivnih napitaka, čaranja pa i prezervativa, najčešće su pripisivana vještičarenju i kao takva bila zabranjena, a njihova je uporaba bila kažnjiva. Ipak, vjerojatnije izgleda da je manji broj djece u obiteljima posljedica visoke smrtnosti, nego svjesnog planiranja obitelji i korištenja kontraceptiva.⁸⁹

Zbog vrlo visokog mortaliteta, pogotovo među malom djecom, ravnoteža je mogla biti uspostavljena jedino visokim natalitetom. Premda se rađalo vrlo mnogo djece, malo ih je ostajalo na životu zbog čega su bogati društveni slojevi, koji su mogli uzdržavati veliku obitelj i u kojima žene nisu morale privređivati, nastojali imati što više djece, sinova koji su nastavljali rod i preuzimali poslove i kćeri čijom su se udajom rodovi međusobno povezivali. Brojnost je osiguravala obitelji radnu snagu, razgranate poslove i omogućavala pojedincima iz vlasteoskih rodova bavljenje politikom. Vlastela su se ženila vrlo mladim ženama, najčešće u dobi od 14 do 18, čija je plodnost bila vrlo visoka.⁹⁰

Ženama su pri rađanju u pravilu pomagale žene, odnosno babice, dok je muškarcima bila gotovo zabranjena prisutnost pri porođaju. I najbanalniji zahvati pri porođaju koji se danas prakticiraju, bili su gotovo nepoznanica u srednjem vijeku. Krajem 13. stoljeća na području zapadne Europe počeo se prakticirati i carski rez, ali vrlo rijetko i to u slučajevima kad je majka već bila mrtva, a dijete se još nije rodilo. Žene su se bavile i medicinom i to ginekologijom i opstetricijom, a sačuvani izvori, u ovom slučaju s istarskog područja, svjedoče o babicama kao jednom od redovito zastupljenih ženskih zanimanja. One su pomagale ženama

pri rađanju djece, u slučaju da je djeci prijetila smrtna opasnost one su bile te koje su trebale odmah po porodu krstiti novorođenče, ali su bile značajne i kao svjedoci u slučaju čedomorstva.⁹¹

Najveći broj djece umirao je u prvoj ili nekoliko prvih godina života, a smrtnost je bila visoka i u mladenačkoj dobi pa je mali broj rođenih doživljavao punoljetnost. Smrtnost djece je bila visoka u svim društvenim slojevima. Siromaštvo je izravno kočilo demografski rast, ograničavajući broj brakova i natalitet, a siromašni su parovi dobrovoljno i svjesno ograničavali broj djece čemu je uzrok bio ne samo nedostatak sredstava za uzdržavanje brojne obitelji, nego i potreba za ženskim radom.⁹² Majke izvanbračne djece su bile gotovo redovno sluškinje u očevoj kući te su nerijetko ta djeca bila članovi očeva kućanstva. Očevi su često oporučno nalagali svojoj supruzi i zakonitim potomcima da moraju brinuti o njihovoj nezakonitoj djeci i držati ih u svom kućanstvu. Ipak, nisu baš uvijek brinuli o takvoj djeci pa se događalo da su se ona odavala kriminalu i prostituciji. U tom slučaju njihovi rođaci su imali pravo kazniti ih, protjerati, pa čak i prodati izvan grada. Nezakonita djeca su najčešće živjela s majkom. Budvanski statut kaže da oni nipošto ne smiju živjeti u Budvi, dok su pak u Zadru očevi djecu rođenu u izvanbračnim vezama priznavali i brinuli o njima, ali ipak ne u onoj mjeri kao Dubrovčani. Po svemu se čini da su u Dubrovniku ljubavničke veze bile mnogo brojnije pa se društvena zajednica odnosila prema toj pojavi s mnogo više snošljivosti.⁹³

U nižim su slojevima majke češće same dojile svoju djecu, a mala su djeca često spavala s majkama što je ponekad moglo biti posebno pogubno, jer su ona mogla i smrtno stradati od gušenja. Majke su nastojale izliječiti svoju bolesnu djecu, te su njihovo ozdravljenje tražile i kod osoba koje nisu bile liječnici, najčešće kod štriga-ozdraviteljica i iscjeliteljica u Istri zvanih i bogovicama.⁹⁴ Podaci iz ranog novog vijeka pokazuju da su djeca u patricijskim obiteljima prve godine života provodila više s dojiljama nego s majkama, ali su od treće do šeste ili sedme godine bila pod jakim majčinim utjecajem. Žene iz bogatih obitelji imale su za svako dijete drugu dojilju, a kad su djeca ponarasila te su im žene postajale dadilje. Uobičajeno je dojilja bila udana žena, pa su njezin muž i otac djeteta koje je trebala dobiti, sklapali ugovor koji je određivao rok dojenja djeteta, u prosjeku 19 mjeseci. Dojilja je često živjela u kući gospodara čije je dijete dojila i uz dojenje obavljala i druge kućanske poslove. Vlasteoska djeca provodila su uz svoje dojilje više vremena nego uz vlastite majke, pa se zato gledalo da one, uz mogućnost kvalitetne i dostatne prehrane dojenčeta, budu žene s vrlinama.⁹⁵ Dojilje i dadilje bogataške djece imale su drugačiji status od ostale služinčadi, jer gospodarice nisu dopuštale da bilo tko brine o njihovoj djeci. Dobivale su više darova nego druge sluškinje te su im takvi darovi omogućili da se uključe u privredni život grada i stječu mali kapital pa čak i nekretnine. Događalo se da je otac umro prije nego su sinovi dosegli punoljetnost. Majka je tad dobivala veća ovlaštenja, pogotovo ako je živjela sama s djecom te je imala pravo odlučivati o njihovoj ženidbi i udaji, dati miraz kćerima i darivati omiljelo dijete povrh njegova dijela, a i mogla je istjerati sinove iz kuće. Ipak, o imovini majka nije mogla odlučivati bez pristanka rođaka, tutora, djece ili punoljetnog sina.⁹⁶

X. RASTAVA

Jedan od osnovnih problema koji su uzrokovali sukobe između crkvenog i laičkog modela braka pitanje je razvoda. Četrnaesti kanon Prvog splitskog koncila 925. zabranjuje otpuštanje žena u svim slučajevima osim zbog preljuba. Oni pak koji se razvedu od svojih žena, nisu se smjeli ponovo ženiti. Drugi problem s kojim se Crkva susretala bio je problem endogamnih brakova, odnosno brakova među rođacima. 1059. godine Lateranski je koncil naglasio zabranu brakova s rođacima do sedmog koljena, a sačuvana je potvrda koncilskih akata pape Aleksandra II. iz koje saznajemo da je papa odbio molbu dalmatinskih biskupa da dozvoli rođacima u četvrtom koljenu ostanak u braku. Dopustio je onima u petom koljenu srodnosti da ostanu u braku pod uvjetom da se uzdržavaju od seksualnih odnosa i čine pokoru, dok je onim supružnicima koji su se rastavili zbog rodbinske veze, a ne mogu ili ne žele živjeti u celibatu, dopušteno sklopiti zakoniti brak s novim supružnikom. One koji odbijaju poslušati ove odredbe, treba udaljiti iz crkve i zabraniti im primati pričest.⁹⁷

Ženin je položaj u braku, osim činjenice što je za sklapanje braka bio potreban njezin pristanak, poboljšalo i to što Crkva nije dopustila mužu da slobodno otpusti ženu i uzme drugu, već je ponajprije morao dobiti poništenje braka. Postojala je rastava od stola i postelje- brak je tad mogao biti proglašen ništavnim, ali je trebalo dokazati da nije bio valjano sklopljen. U tom bi se slučaju u pravilu posezalo za argumentom kojim se nije moglo proturječiti, a to je bio rodbinski odnos među supružnicima.⁹⁸ Jedan od razloga za proglašavanje ništavnosti braka mogla je biti i neizlječiva konstantna impotentnost, koja je onemogućavala konzumaciju braka. Rastava od stola i postelje bila je mnogo raširenija, a mogla se provesti ako bi se ustanovilo da je brak nevaljan, u slučaju preljuba, zatajene bolesti, zlostavljanja, zločina ili sporazumom, ukoliko bi se supružnici željeli zarediti ili ne bi više mogli podnijeti zajednički život. Nije poznato što se u slučajevima razdvajanja bračnih drugova događalo s djecom. Mnogi su ljudi posljednje godine svog života željeli provesti asketski, u nekoj redovničkoj zajednici, potaknuti propovijedima koje su ih poticale na razmišljanje o zaslužnosti takvog načina života.⁹⁹

XI. SAMOSTAN

Osnivači i osnivačice samostana u dalmatinskim gradovima u najvećem broju dolaze iz redova domaćeg plemstva. Prvi predstojnici i predstojnice samostana često su osnivači obiteljskih zadužbina i članovi njihove obitelji. Osnivači samostana ostajali su u bliskoj vezi sa svojim zadužbinama, dok su se sami samostani podizali za spas duše osnivača i njihovih obitelji, ali i kao sredstva za stjecanje i pokazivanje moći i ugleda te održavanje obiteljske memorije.¹⁰⁰ Briga za tijelo i dušu mogla je potaknuti bolesne ili starije da se povuku u samostan. Tamo su se također povlačili udovci, dok su oženjeni ljudi mogli ući tek privolom supružnika. Češći su primjeri da su se u samostane povlačile udovice. Ženski samostani osnovani su 60-ih godina 11. stoljeća u Dalmaciji u sklopu crkvene reforme, a okupljali su pobožne udovice i stavljali ih pod veću kontrolu Crkve. Ti su samostani ujedno

predstavljali i neku vrst utočišta za žene, udovice i djevojke iz uglednih obitelji, a i za muškarce su bili mjesta u kojima su mogli kontemplativno dočekati kraj.

I kulturna djelatnost žena u hrvatskom ranosrednjovjekovlju pokazuje se ponajprije kroz njihovu djelatnost kao osnivačica i donatorica crkvenih institucija. Poznate su tako Cika i njena kći Vekenega koje su nabavljale vrijedne knjige pa se u oxfordskoj knjižnici Bodleiani čuva tzv. *Vekenegin evanđelistar* nastao potkraj 11. stoljeća te liturgijska knjiga poznata kao *Samostanski časovi* ili *Službe i molitve* koji je navodno pripadao njenoj majci Ciki. Čini se da se radi o knjigama kojima su se u privatnoj pobožnosti služile ženske osobe.¹⁰¹ Ovo u svakom slučaju nije zanemariv podatak jer upućuje na pismenost tih žena u razdoblju 12. stoljeća kad su, primjerice, neki vrlo ugledni zadarski suci bili nepismeni. Već se na prvi pogled čini da su ženski samostani bili namijenjeni prvenstveno pripadnicama plemstva.¹⁰² Jedini način na koji su mlade žene i muškarci doista mogli izbjeći dogovoreni brak bio je odlazak u samostan. Pogotovo se za žene sloboda izbora svodila na udaju za muža po očevom izboru ili odlazak u samostan o čemu najbolje svjedoči dramatičan primjer Lukrecije Zuzorić, tete slavne Cvijete, koja je na dan svadbe s Nikolom Nalješkovićem u svadbenoj haljini projurila gradom i pobjegla u samostan svete Marije od Kaštela – ondje si je odmah sama odrezala kosu, skinula odjeću nevjeste i odjenula redovničke haljine da bi zauvijek ostala u njima kao Kristova zaručnica Gabrijela. Očito su propali svi njeni pokušaji da prije svadbe uvjeri oca da je ne tjera u brak s mnogo starijim i prezaduženim Nalješkovićem. Preostala joj je samo ekstremna gesta kojom je izbjegla morskog muža, ali je morala pristati na vječno djevičanstvo među zidovima samostana.¹⁰³ Djevojkama koje je zapala sudbina redovnice, ostalo je da čuvaju čast obitelji i mole za one koji su ostali u svijetu.

Upravo se u ženskim samostanima provodila najstroža staleška segregacija jer je bilo neophodno osigurati dovoljno mjesta za plemkinje bez miraza pa je tako samostan svete Klare utemeljen 1290. godine bio predviđen samo za plemićke kćeri. Uskoro je postao pretijesan za sve djevojke koje su onamo dolazile, manje iz vlastitih vjerskih pobuda, a više zbog ženidbene politike svoga staleža. Želeći svima njima osigurati mjesto, Senat je zabranio prihvaćanje strankinja. Međutim, samostan je morao prihvatiti svaku dubrovačku plemkinju, neovisno o tome je li ondje imala jednu ili više sestara.¹⁰⁴ Osim neudanih djevojaka u samostan su se povlačile i udovice. Nakon muževljeve smrti idealna je udovica trebala ostati neudana „čuvajući postelju svog muža.“ Udovičino „čuvanje postelje“ pridonosilo je pokušaju da se očuva imovina u obitelji za iduću generaciju. Pojava „kućnih redovnica“ se još dugo nastavila jer su na taj način osiguravale kontrolu nad uživanjem svojeg udovičkog dijela, a ujedno su često vršile liturgijsku komemoraciju pokojnog supruga i njegove obitelji. Podršku su nalazile u biskupima i lokalnim samostanima. Crkva je nastojala takve žene staviti pod kontrolu pa je i to jedan od razloga osnivanja više ženskih samostana po dalmatinskim gradovima u drugoj polovici 11. stoljeća. Brak, ili barem obiteljski život, supružnika mogao je završiti i ako je jedan ili oba supružnika ušao u samostan. Bilo je potrebno da se oba supružnika slože s tom odlukom, a supružnik koji je nastavio živjeti u „svijetu“ morao je ostati u celibatu.¹⁰⁵

XII. ZAKLJUČAK

Razdoblje srednjeg vijeka na hrvatskim je prostorima još uvijek slabo istraženo. Za rani srednji vijek nam najviše podataka donose izvori – uglavnom isprave i zapisi koji se tiču donacija crkvenim ustanovama. Mnogo bogatiji izvor, osobito od kraja 13. stoljeća, čine notarski i sudski spisi. Podatke nam donose i brojni statuti i kartulari preko kojih upoznajemo život ljudi srednjeg vijeka. Preko niza sudskih parnica i oporuka približujemo se njihovom poimanju života, smrti, međuljudskih odnosa. Iz tih izvora polako stvaramo mozaik raznih spoznaja koji nam daje neku opću sliku. Novija povijesna istraživanja okreću se preispitivanju ženske povijesti. Kakav je bio položaj žene kroz vrijeme, što se od nje očekivalo, je li imala kakva prava? Izvori nam o toj temi ne donose obilje građe pa samo zahvaljujući mukotrpnim istraživanjima dolazimo do nekih spoznaja. Ovaj članak posvećen je ponajviše svakodnevnici žene srednjeg vijeka. Pokušala sam obuhvatiti sve hrvatske regije, ali zbog obilnijih istraživanja, najveći je prostor dobio položaj žene na području Dubrovnika i Dalmacije. Istarsko je područje isto dobilo nešto znatniji prostor, kao i Slavonija, dok za gorsku i središnju Hrvatsku nemamo gotovo nikakvih podataka pa se nadam da će se naći povjesničara koji će se pozabaviti tim područjima kako bi slika hrvatske srednjovjekovne žene bila što potpunija. Iako su napravljeni veliki koraci unaprijed što se tiče istraživanja ženske povijesti na hrvatskim prostorima, ta tema ipak zahtijeva još dosta istraživanja i proučavanja. Također, moram napomenuti da je u pisanju ovog članka korištena isključivo hrvatska historiografija koja je dosta manjkava s mnogo nedovoljno istraženih područja. Ipak, nadam se da je dana relativno objektivna slika srednjovjekovne žene, jer ipak njen položaj nije toliko ovisio o regiji, već o suvremenim društvenim strujanjima. Srednji vijek uspio je malo podići samosvijest žena, osobito pojavom renesanse koja, među ostalim, slavi ženu. Ali renesansna je žena i dalje bila ovisna o muškarcu, a njena je gospodarska uloga bila drastično smanjena. Kroz razmišljanje o ljubavi i ljepoti, ženskom umu i vrlinama, počeo je proces emancipacije žena, spor i još nezavršen.

BIBLIOGRAFIJA:

Diversis, 2007. = Diversis, Filip 2007. *Sabrana djela: Opis Dubrovnika, Govori u slavu kraljeva*. Zagreb: Dom i svijet, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Goldstein, 1995. = Goldstein, Ivo 1995. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Janeković Römer, 1994. = Janeković Römer, Zdenka 1994. *Rod i grad: Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik.

Janeković Römer, 1997. = Janeković Römer, Zdenka 1997. *Obiteljski odnosi u hrvatskom društvu XI. stoljeća*. U: *Zvonimir, kralj hrvatski* (zbornik). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.: 261-303.

Janeković Römer, 1999. = Janeković Römer, Zdenka 1999. *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.

Janeković Römer, 2004. = Janeković Römer, Zdenka 2004. Marija Gondola Gozze – La querelle des femmes u renesansnom Dubrovniku. U: Feldman, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka.: 105-123.

Janeković Römer, 2007. = Janeković Römer, Zdenka 2007. *Maruša ili suđenje ljubavi: Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*. Zagreb: Algoritam.

Jelaska, 1999. = Jelaska, Zdravka 1999. Trogirska srednjovjekovna obitelj (XIII.-XIV. stoljeće). *Povijesni prilozi* 18, 9-53.

Karbić, 2004. = Karbić, Marija 2004. Nije, naime, njezina duša drugačija nego kod muškarca (Položaj žene u gradskim naseljima međurječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku). U: Feldman, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka.: 57-76.

Kotruljević, 2005. = Kotruljević, Benedikt 2005. *Knjiga o umijeću trgovanja*. Zagreb: Binoza press.

Margetić, 1996. = Margetić, Lujo 1996. *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*. Zagreb: Narodne novine.

Mogorović Crljenko, 2006. = Mogorović Crljenko, Marija 2006. *Nepoznati svijet istarskih žena: Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima- primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa.

Nikolić, 2003. = Nikolić, Zrinka 2003. *Rodaci i bližnji: Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Matica hrvatska.

Nikolić, 2004. = Nikolić, Zrinka 2004. Između vremenitih i vječnih dobara: žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku. U: Feldman, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka.: 33-56.

Nikolić Jakus, 2008. = Nikolić Jakus, Zrinka 2008. Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. do 14. stoljeća. *Acta histriae* 16, 59-88.

Prosperov Novak, 2004. = Prosperov Novak, Slobodan 2004. *Povijest hrvatske književnosti: Raspleta domovina*. Sv. I. Split: Marjan tisak.

Stojan, 2003. = Stojan, Slavica. 2003 *Vjerenice i nevjernice: Žene u svakodnevnici Dubrovnika (1600-1815)*. Zagreb-Dubrovnik: Prometej.

La position des femmes au Moyen-âge en Croatie

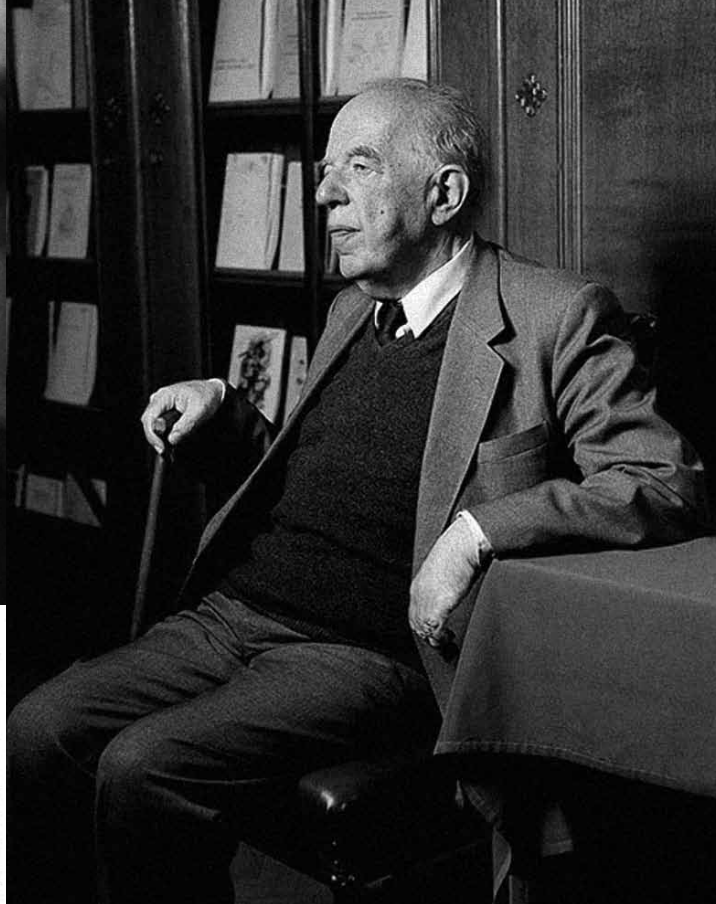
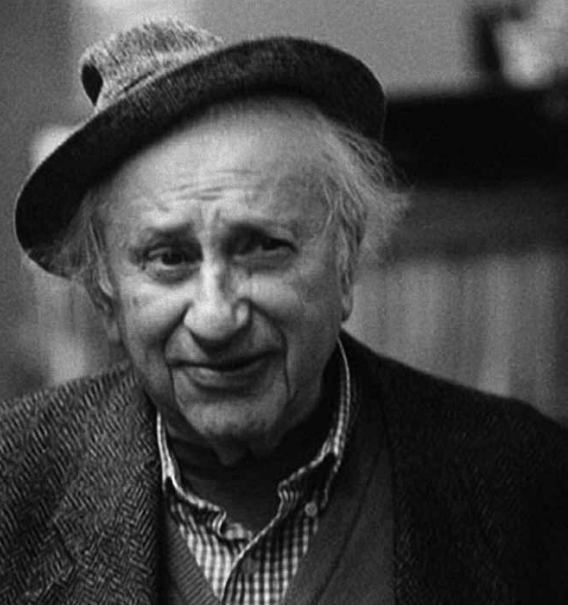
RÉSUMÉ

Pendant beaucoup d'années, les recherches historiques ont été orientées sur „l'histoire masculine.“ On a essayé de créer une vue d'ensemble des événements historiques, et de souligner leur importance ainsi que les rapports causes/con-séquences. Dans ces études, le rôle principal était attribué aux hommes-dirigeants, guerriers, politiciens. C'était que dans de rares cas, que certaines femmes, marquées par leur caractère et capacités particulières, réussissaient à faire apparition dans ces recherches. Notre étude va essayer de jeter un peu de lumière sur les femmes, une couche sociale encore insuffisamment explorée et valorisée. On va parler de la situation des femmes croates au Moyen-âge, leur vie quotidienne, les idéaux qu'elles étaient obligées de suivre, les relations entre les hommes et les femmes et l'influence de l'Église dans leur vie. La plupart des données que nous avons se réfèrent à la région de Dubrovnik et aux villes dalmates parce que les matériaux historiques y sont plus abondants. Aussi, il convient de noter que l'étude utilise les travaux des historiens croates qui, malgré tout, restent très déficients et demandent encore des recherches supplémentaires. Les récits des contemporains médiévaux, tels que Philip de Diversis ou Benka Kotruljević, aident à compléter l'image de la femme médiévale croate, en nous apportant, en plus de la description de la vie quotidienne des femmes, les opinions, les attitudes et les notions naïves des gens médiévaux également. Les nombreux testaments, grâce auxquels on accède aux données sur les relations propriétaires, représentent une source significative également, ainsi que les donations aux monastères, les dossiers pénaux et les statuts municipaux. J'espère que l'étude donnera certaines notions et renseignements fondamentaux sur la femme du Moyen-âge et servira d'une manière stimulante pour des recherches ultérieures.

BILJEŠKE STR. 48-69

	8 Janeković Römer, 1999, 349.	17 Janeković Römer, 1994, 94.
	9 Janeković Römer, 1999, 195-197.	18 Nikolić, 2003, 60-75.
1 Citirano prema: Janeković Römer, 1994, 127.	10 Janeković Römer, 2004, 120-121.	19 Goldstein, 1995, 316.
2 Prosperov Novak, 2004, 94-95.	11 Janeković Römer, 1997, 123.	20 Janeković Römer, 2007, 91.
3 Janeković Römer, 2004, 119.	12 Kotruljević, 2005, 161.	21 Janeković Römer, 1994, 129.
4 Kotruljević, 2005, 155-156.	13 Janeković Römer, 1999, 192-194.	22 Stojan, 2003, 137.
5 Janeković Römer, 2004, 109-110.	14 Janeković Römer, 1999, 206.	23 Mogorović Crljenko, 2006, 117.
6 Janeković Römer, 1994, 126-127.	15 Janeković Römer, 1994, 128.	24 Janeković Römer, 2007, 47.
7 Janeković Römer, 2004, 110.	16 Nikolić, 2004, 53.	25 Stojan, 2003, 251.

- 26| Kotruljević, 2005, 157-159.
- 27| Filip de Diversis bio je poznati učitelj dubrovačke mladeži u 15. stoljeću (1434./1441.). Rođen je u Lucci, a o njegovom životu imamo malo podataka. Godine 1444. više se ne spominje kao učitelj u Dubrovniku, dok posljednji trag imamo 1455. godine kada u Veneciji proučava djela svetog Jeronima.
- 28| Diversis, 2007, 136.
- 29| Janeković Römer, 1999, 70-72.
- 30| Diversis, 2007, 137.
- 31| Diversis, 2007, 137.
- 32| Kotruljević, 2005, 160.
- 33| Mogorović Crljenko, 2006, 47.
- 34| Mogorović Crljenko, 2006, 47-49.
- 35| Janeković Römer, 1994, 49-50.
- 36| Janeković Römer, 1999, 198-199.
- 37| Stojan, 2003, 41-50.
- 38| Janeković Römer, 1994, 49.
- 39| Janeković Römer, 1994, 65.
- 40| Janeković Römer, 2007, 131.
- 41| Stojan, 2003, 53-55.
- 42| Mogorović Crljenko, 2006, 39-44.
- 43| Janeković Römer, 1994, 61.
- 44| Goldstein, 1995, 319.
- 45| Goldstein, 1995, 319.
- 46| Janeković Römer, 2007, 14.
- 47| Mogorović Crljenko, 2006, 45.
- 48| Goldstein, 1995, 318.
- 49| Janeković Römer, 2007, 123-124.
- 50| Janeković Römer, 1997, 118-119.
- 51| Janeković Römer, 2007, 131.
- 52| Janeković Römer, 1997, 67.
- 53| Janeković Römer, 2007, 106.
- 54| Janeković Römer, 2007, 167-169.
- 55| Jelaska, 1999, 37-38.
- 56| Margetić, 1996, 134.
- 57| Janeković Römer, 1994, 83-84.
- 58| Janeković Römer, 1994, 79-80.
- 59| Janeković Römer, 1999, 83-84.
- 60| Nikolić Jakus, 2008, 65-69.
- 61| Nikolić Jakus, 2008, 83.
- 62| Nikolić, 2004, 42.
- 63| Janeković Römer, 2007, 134.
- 64| Nikolić, 2003, 67.
- 65| Mogorović Crljenko, 2006, 19.
- 66| Janeković Römer, 1994, 86-87.
- 67| Janeković Römer, 1999, 81.
- 68| Janeković Römer, 1997, 123.
- 69| Janeković Römer, 2007, 126-128.
- 70| Diversis, 2007, 138.
- 71| Diversis, 2007, 139.
- 72| Janeković Römer, 1997, 121.
- 73| Kotruljević, 2005, 158-161.
- 74| Janeković Römer, 2007, 181-182.
- 75| Mogorović Crljenko, 2006, 73-75.
- 76| Janeković Römer, 1994, 95-96.
- 77| Mogorović Crljenko, 2006, 133-135.
- 78| Janeković Römer, 1994, 23.
- 79| Karbić, 2004, 66.
- 80| Margetić, 1996, 96.
- 81| Margetić, 1996, 95-96.
- 82| Janeković Römer, 1994, 91-93.
- 83| Mogorović Crljenko, 2006, 59.
- 84| Kotruljević, 2005, 168.
- 85| Goldstein, 1995, 321.
- 86| Christiane Klapisch-Zuber je povjesničarka koja se bavi otkrivanjem svakodnevne običnih Talijana u 14. i 15. stoljeću. Najveću pozornost posvećuje toskanskoj obitelji i kućanstvu.
- 87| John T. Noonan je američki sudac i autor knjiga o povijesti moralnih pitanja.
- 88| Mogorović Crljenko, 2006, 60-63.
- 89| Mogorović Crljenko, 2006, 65-66.
- 90| Janeković Römer, 1994, 43-44.
- 91| Mogorović Crljenko, 2006, 105.
- 92| Janeković Römer, 1994, 45-47.
- 93| Janeković Römer, 1994, 118.
- 94| Mogorović Crljenko, 2006, 80-81.
- 95| Stojan, 2003, 166-167.
- 96| Janeković Römer, 1994, 106.
- 97| Nikolić, 2003, 47-48.
- 98| Mogorović Crljenko, 2006, 46.
- 99| Janeković Römer, 1994, 48.
- 100| Nikolić, 2003, 121-122.
- 101| Nikolić, 2004, 49-54.
- 102| Nikolić, 2003, 118.
- 103| Janeković Römer, 2007, 147.
- 104| Janeković Römer, 1999, 215.
- 105| Nikolić, 2003, 55-58.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 6/7 2009.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
godina VI, broj 6/7, 2009.

Glavna i odgovorna urednica

Nikolina Sarić

Uredništvo

Tomislav Bradolica, Vanja Dolenc,
Nikolina Sarić, Filip Šimetin Šegvić,
Andreja Talan

Urednik pripravnika

Stefan Treskanica

Redakcija

Tomislav Bradolica, Vanja Dolenc,
Nikolina Sarić, Filip Šimetin Šegvić,
Andreja Talan, Stefan Treskanica

Recenzenti

dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Jasna Galjer
Tomislav Galović, prof.
dr. sc. Ivo Goldstein
mr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Petar Korunić
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Mirjana Matijević-Sokol
dr. sc. Zrinka Nikolić Jakus
dr. sc. Drago Roksandić

Lektura i korektura

Vedrana Janković
Marko Pojatina
Zoran Priselac

Dizajn i priprema za tisak

Tomislav Vlainić
Lada Vlainić

Prijevod sažetaka na engleski jezik

Tomislav Brandolica
Marko Lovrić
Marija Marčetić

Prijevod sažetaka na njemački jezik

Azra Plićanić-Mesić, prof.
Filip Šimetin Šegvić

Prijevod sažetaka na francuski jezik

doc. dr. sc. Zvezdana
Sikirić-Assouline
Zrinka Miladin

Izdavač

ISHA Zagreb
– Klub studenata povijesti

Tisak

Kerschhoffset

Naklada

Tiskano u 300 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo
stavove autora i ne predstavljaju
nužno stavove i mišljenja uredništva
i izdavača. Izdanje časopisa ostvareno
je uz novčanu potporu Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
Cijena časopisa iznosi 7,00 kn.

Adresa uredništva:

ISHA Zagreb
– Klub studenata povijesti
(za: Redakcija „Pro tempore”),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb

E-mail:

pt.redakcija@gmail.com
nikolina.sar@gmail.com

